

VII. Korai családneveink történeti tanulságai

Az utolsó nagyobb egységben arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen hozadéka lehetnek a családnév kutatásnak a történettudomány számára. Ebben a szerepben a nyelvészet (szűkebben a névtan) egyfajta segédtudományként jelenik meg. Itt domborodik ki leginkább az onomasztika interdiszciplináris jellege.

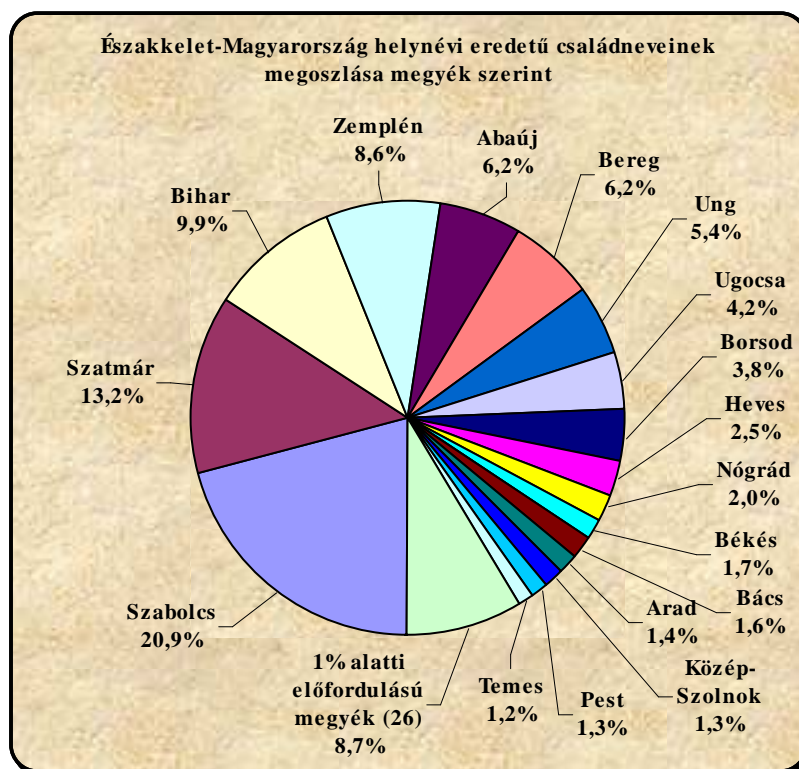
A továbbiakban e kérdéskör néhány aspektusát kívánom felvillantani, melynek érintésekor azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a családnév fogalmának és viszonylagos keletkezési idejének meghatározását, hiszen nyilvánvaló, hogy a családnevek eredményes történettudományi felhasználhatósága elsősorban keletkezésük idejéhez köthető, ahhoz az időszakhoz, amikor még konkrét kapcsolat volt a névviselő és a név jelentése között (ezt l. bővebben „A magyar családnevek kialakulása” c. fejezetben).

A fejezetben négy történeti vizsgálati szempontot mutatok be. Nem célom minden egyes kérdés alapos körüljárása, csupán annak igazolása, hogy a személynevek bizonyos korlátok mentén történeti vonatkozások feltárására is felhasználhatóak.

1. A kései középkori migráció vizsgálata

A családnevek egyik jellegzetes csoportja a helynévi eredetű családneveké. E nevek vizsgálatával bizonyos korszakokban viszonylag pontosan meg lehet állapítani, hogy az adott területet érő jobbagymigráció milyen irányból érkezett és mely területeket érintett. A névtani szakirodalomban a helynévi eredetű családneveknek három fő csoportját szokás elkülöníteni: (1) tájnevekből, nagyobb közigazgatási egységek (megyék, jelentősebb városok) nevéből alakult családnevekét (*Erdélyi, Bakonyi, Alföldi, Baranyai, Somogyi, Szalai, Budai, Szegedi, Debreceni* stb.), (2) a településnévből alakult családnevekét (pl. *Kállai, Szikszai, Devecseri, Ladányi* stb.), (3) helyet jelölő közszókból alakultakét (általában falurésznek a neve) (pl. *Alszegei, Dombi, Mező, Vég, Szél* stb.). Az első csoportnál a nevet viselő személy nagy távolságra vetődött el a korábbi lakóhelyétől, mivel a névadó közösség nem ennek a névvel nevezte meg, hanem az általa ismert nagyobb földrajzi egység nevével, ugyanis az elnevezett korábbi települése ismeretlen volt számára, így természetesen nem lehetett a névadás alapja. A harmadik esetben falun belüli, azaz a névadó közösséggel együtt, vagy annak

közelében élő személyről van szó, tehát e neveket kivehetjük vizsgálati körünkől, mert származási helyre nem, csak a lakóhelyre utalnak. Nyilvánvaló, hogy a második alcsoport arra a névadásra jellemző, amely esetében a névadó közösség tagjai hírből vagy ténylegesen ismerték az újonnan érkező jövevény eredeti lakóhelyét. Ez a korabeli viszonyokat elképzelve semmiképpen sem lehetett nagyon távoli település, feltehetően olyan, amelyet pl. a jobbágyok a vásár- vagy búcsújárás során hírből vagy ténylegesen ismerhettek (a migrációról l. bővebben HAJDÚ 2003a: 795–8).

30. ábra: A helynévi eredetű családnevek megyék szerinti megoszlása

Az ábra jól szemlélteti, hogy a településnévi eredetű nevek háromnegyede Északkelet-Magyarország valamelyik vármegyéjéhez köthető. Ebből közel 21% Szabolcs vármegyei település, de jelentős a szatmári és bihari települések aránya is. Későbbi anyagon ÁDÁM IMRE végzett hasonló vizsgálatot. A Szabolcs megyei dadai járás jobbágyneveit elemezve megállapította, hogy a településnevekből keletkezett családnevek egynegyede Szabolcs megyei településre vezethető vissza (1989: 212–3).

Ez megerősíti azt a korábbi feltevésünket, hogy ebben az időszakban főként az adott megye települései játszottak szerepet a családnevek kialakulásában, tehát tömeges és nagyarányú vándorlás kimutatására nem számíthatunk a XV. századi névanyagban. Ez érthető is, hiszen azt mondtuk, hogy a névadáskor csak olyan település lehet a megkülönböztető név alapja,

amely a névadó közösség számára ismerősen cseng. Távoli vidék ismeretlen települése kisebb valószínűséggel lehet egy jövevény nevének alapja. Ennek ellenére találunk a lakóhelytől nagy távolságra fekvő megyékhez köthető neveket is. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az elnevezett már rögzült nevet vitt magával új lakóhelyére, s ezt az új közösség elfogadta. Tulajdonképpen csak ezek a nevek vehetők figyelembe a migráció vizsgálatánál. A távolabbi megyék közül Heves, Nógrád, Pest **nyugatról kelet felé**, Békés, Bács, Bodrog, Arad és Temes megye **délnyugatról északkelet felé** irányuló jobbágyvándorlásra utal. Erdély felől és északról vidékünkre irányuló migráció nyomai nem mutathatók ki. A dunántúli megyék némelyike (pl. Veszprém, Tolna, Fejér) is csupán egy-egy adattal képviseli magát.

Tudjuk, hogy a lakóhelyet változtató jobbágyoknak csupán egy része kapott helynévi eredetű családnevet, sokakat egyéb sajátosságuk alapján neveztek el, így korábbi lakóhelyük homályban marad. Másrészt munkamódszerünk egzaktága is vitatható, mivel az azonos nevű települések megyéhez kötésénél — a fent említett névélettani megfigyelésre alapozva — a területileg legelfogadhatóbbat (legközelebbit) vettük figyelembe, így a távolabbi megyék eleve háttérbe szorultak. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy a fenti ábrán kb. 25%-os arányt kitevő távolabbi vármegyék elhelyezkedése — más módszer híján — mindenképpen figyelembe veendő a jobbágymigrációról alkotott véleményünk kialakításánál.

Hogyan vetődhet el valaki távolabbi vidékekre? Erre a kérdésre érdekes példát találunk a Várdaiak zsoldfizetési jegyzékében. Az 1500 és 1520 között keletkezett iratban a kisvárdai várban szolgáló katonák névsorát találjuk. A 45 zsoldos közül a következők viseltek helynévi eredetű családnevet: Emericus *Barackaj* (< Baracska, Bodrog vm.); Georgius *Chonachj* (!), cust. (< Csanak, Komárom vm.), Blasio *Bekj* (< Bek, Bács vm.); Paulus *feleghazj* (< Bács, Bodrog, Szabolcs vm.); Dyonisius *papodj* (< ? vm.); Paulus *Sommj* ~ *Somj* (< Som, Bereg, Bihar vm.); Georgius *Zabary* (< Zabar, Gömör vm.); Ambrosio de Aran (< Arany, Bodrog, Nógrád vm.) (DL. 83004). Látható, hogy szinte mindegyikőjük távolabbi megyéből származott, közülük is főként Bodrog megyéhez köthető település jelenik meg többször. A magyarázat az lehet, hogy ezek a katonák Várdai István kalocsai érsek révén kerültek erre a vidékre, magukkal hozva korábbi családnevüket.

A hasonló jellegű vizsgálatok során nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy minél távolabb kerülünk a vezetéknevek kialakulásának korától, az öröklődéssel annál inkább csökken az esélye annak, hogy a családneveket a migráció vizsgálatához felhasználhassuk. A török hódítás és az azt követő újratelepedés vagy telepítések irányáról ez a módszer feltehetően nem hozza meg a várt eredményt.

2. Név és etnikum

A nyelvtudomány és a történettudomány határmezsgyéjén helyezhetjük el a korábbi századok nemzetiségi viszonyainak kutatását. A történészek itt is a nyelvészet (névtudomány) eredményeit és módszereit kell, hogy segítségül hívják, hiszen egyéb, változó mennyiségű és minőségű forrás mellett sok esetben csak a tulajdonnevek árulnak el valamit egy terület etnikai viszonyairól.

Persze nem lehet eléggé hangsúlyozni az óvatosságot az ilyen vizsgálatoknál, mivel különböző tényezők jelenléte befolyásolhatja, torzíthatja eredményeinket. Ezek közé sorolható a középkori oklevelezési gyakorlat, melynek egyfajta egységesítő tendenciájával mindenképpen számolnunk kell, emellett nem hagyható figyelmen kívül a scriptorok, nótáriusok anyanyelvi hatása sem a tulajdonnevek, főként a helynevek írásba foglalására. Ezt a tényezőt a személynevek esetében sem zárhatjuk ki. A latin nyelvhasználat is korlátozza a források felhasználásnak lehetőségét. Anyagunkban például a latin genitivuszban álló apaneveket teljesen ki kell hagynunk az efféle vizsgálatokból, mivel a latin névalak teljesen elfedi a névviselő származását.

Személynevek esetében további problémát jelent az, hogy a név eredete és a névviselő nemzetisége nem minden esetben fedí egymást. Fokozottan így van ez az Árpád-kori személynevek esetében, ahol a névdivat terjedése nem hagyható figyelmen kívül. Valamivel könnyebb a helyzetünk a családnevek vagy azok előzményeinek vizsgálatakor, de befolyásoló korlátokat itt is találunk.

Névtani axiómának tekinthető, hogy a névadáskor a nem latin név nem a névviselő, hanem a névadó közösség nyelvére utal. Nyilvánvalóan ez az esetek nagy részében egybeesik, de előfordulhat az is, amikor pl. egy magyar név mögött idegen etnikumú jövevény rejtőzködik. Mindenesetre ahhoz, hogy egy ilyen névadás maradandóvá váljon, azaz öröklődjön, feltételezhető az asszimiláció vagy legalábbis a kétnyelvűség, hiszen életszerűtlen, hogy egy idegen ajkú számára idegen nevet viseljen, és történetesen ezt diktálja be az összeírások alkalmával.

A nevek öröklődése viszont azzal jár, hogy a migrációval elmozdulnak a nevek az eredeti névadó közösség helyétől, ezzel azonban nehezen áthidalható ellentmondás jelentkezik: a névadó közösség nyelvére vagyunk-e kíváncsiak vagy a névviselő nemzetiségére. Ha az előbbire, akkor a vizsgálatot csak a családnevek kialakulásának

korai időszakában tehetjük meg, akkor is fenntartásokkal, ha az utóbbira, akkor pedig a fent elmondottakkal kell számolnunk. Erre szemléletes példát a kárpátaljai ruszinok névadatai szolgáltatnak, akiknek egy része magyar családnevet viselt már a XVI. században, de a magyar nyelvterülettől távol, a nyelvhatáron kívül élt, már ekkor vélhetően szláv etnikumhoz tartozott (pl. Felsőverecskén: *Király, Cigány, Kenderesi, Korom, Molnár, Siket* stb. – MIZSER 2007: 83). Persze az is gyakran előfordulhatott, hogy valaki új környezetbe kerülve régi nevét az ottani közösség nyelvhasználatának megfelelő névre cserélte, ezzel elfedve eredeti származását.

Minél messzebb kerülünk a családnevek kialakulásának korától, annál nagyobb a bizonytalanság a névviselő és a név eredete közötti kapcsolat terén. A fő problémát az jelenti, hogy a rendelkezésünkre álló személynévi adatokról nem tudjuk eldönteni, hogy milyen mértékben utalnak a névviselő etnikumára.

Mi az tehát, amit a családnevekből biztosan meg tudunk állapítani? Elsőként azt kell meghatároznunk, hogy egy adott családnév milyen nyelvű névadáson alapul. Ez alapján egy összeírás vagy egy település névanyaga eredet szerint osztályozható. A névfejtés után meg tudjuk mondani, hogy egy adott korpuszban milyen arányban vannak jelen különböző etnikumhoz köthető nevek. A családnevek segítségével e névfajta kialakulásának korszakában megvizsgálhatjuk egy-egy táj- vagy közigazgatási egység lakosságának etnikai hovatartozását. A név adatok elárulják, hogy az adott név magyar vagy más (szláv, német, román) névadás eredményét tükrözi. A Királyi Magyarország területén a XVI. századból szerencsésen fennmaradt számos dézsmajegyzék, melyek névadatainak segítségével hívásával ugyan hosszadalmas és fáradságos munkával, de rekonstruálni lehetne többek között az északi magyar–szláv nyelvhatárt a vizsgált korszakban.

Az általam gyűjtött anyag 1991 különböző nevéből 348 biztosan vagy nagy valószínűséggel idegen eredetűnek tekinthető, ez a teljes anyag 17,5%-a. Az idegen eredetű nevek jelentős része Zemplén és Ugocsa vármegyéből származik. Az utóbbit SZABÓ ISTVÁN monografikus igényrel feldolgozta és a nevek alapján megállapította a megye falvainak etnikai arányát a különböző századokban (vö. 1937, térképmellékletek). Az alábbi térképen ezek segítségével rajzoltam be Ugocsa megyén belüli magyar-szláv nyelvhatárt a XVI. században. SZABÓ ISTVÁNÉK KNIEZSA útmutatásai (ezt I. kiadva 2003²: 257–349; saját véleményét erről I. 1958: 482) szerint

döntötték el egy névről annak nyelvi hovatartozást, de ezen túlmenően megpróbálták a névvisező személyére is következtetni. Az elvet a következő idézet világítja meg leginkább: „Az összegyűjtött személyneveket nyelvi hovatartozás szerint osztályoztuk. Bár a nevek nyelvenkénti minősítésével nem többlet, csak a név nyelvi alakját óhajtjuk kifejezni, mivel mégis e nyelvi minősítés alapján egy-egy közösség nyelvi jellegére s ennek alapján nemzetiségére vontunk le következtetéseket, szükségesnek láttuk, hogy azokat a neveket, melyek nyelvi alakja s tartalma között a nemzetiség tekintetében ellentmondás mutatkozik vagy ellentmondás lehetősége lappang, a határozott nyelvi alak dacára is bizonytalanok tekintsük” (1937: 5). Ezért pl. a helynévi eredetű neveket, a több nyelven is hasonló alakban élő foglalkozásneveket (pl. *kovács*), az azonos hangalakban élő keresztnévi eredetűket stb. a bizonytalanok közé sorolták. Hasonlóan jártak el a népnévi eredetű családnevekkel is (vö. i. m. 5–11), mivel a családnevek kutatói között már régóta elfogadott tény, hogy a népnévi eredetű családnevek (pl. *Német, Tót, Horvát, Török* stb.) nem jelentenek föltétlenül származást (vö. HAJDÚ 2003a: 790). Arra viszont utalnak, hogy az elnevezett arról a vidékről jöhetett, valamilyen kapcsolatban volt az adott nép tagjaival. A névadás további oka lehet pl. a hasonló viselkedés, öltözködés, nyelvtudás vagy akár egy utazás is (bővebben l. a „Funkcionális-szemantikai elemzés” c. alfejezetben).

Magam a Zemplén megyei nagymihályi uradalom és Kelecsény családneveit vizsgáltam meg az ismertetett módszer segítségével. Ennek eredményét az alábbi táblázat mutatja.

	<i>magyar</i>	<i>szláv</i>	<i>német</i>	<i>bizonytalan</i>
<i>Kelecsény</i>	8	3	0	2
<i>Oroszka</i>	4	13	0	12
<i>Krivostyán</i>	2	6	0	11
<i>Szuha</i>	0	0	0	2
<i>Nagymihály</i>	10	14	1	23
<i>Vinna</i>	7	14	4	11
<i>Tarna</i>	2	21	1	21
	33	71	6	82

31. ábra: A nagymihályi uradalom nemzetiségi megoszlása

A táblázat adatai jól jelzik a szláv nevek nagy arányát a magyarral szemben, ugyanakkor a bizonytalan nevek is népes csoportot alkotnak. Ezek között azonban inkább idegen eredetűeket kell gyanítanunk. A magyar családnevek az uradalom központjában és Kelecsényben található nagyobb arányban, a többi falu szláv többsége nyilvánvaló.

A nemzetiségre nemcsak a családnevek, hanem azok a keresztnévek is egyértelműen utalnak, amelyeket nem fordítottak le latinra vagy nem volt latin megfelelőjük. Anyagunkban az alábbi ide sorolható neveket találjuk. (Félkövér dőlt a települést, a kurzív a személynévadatot jelöli.)

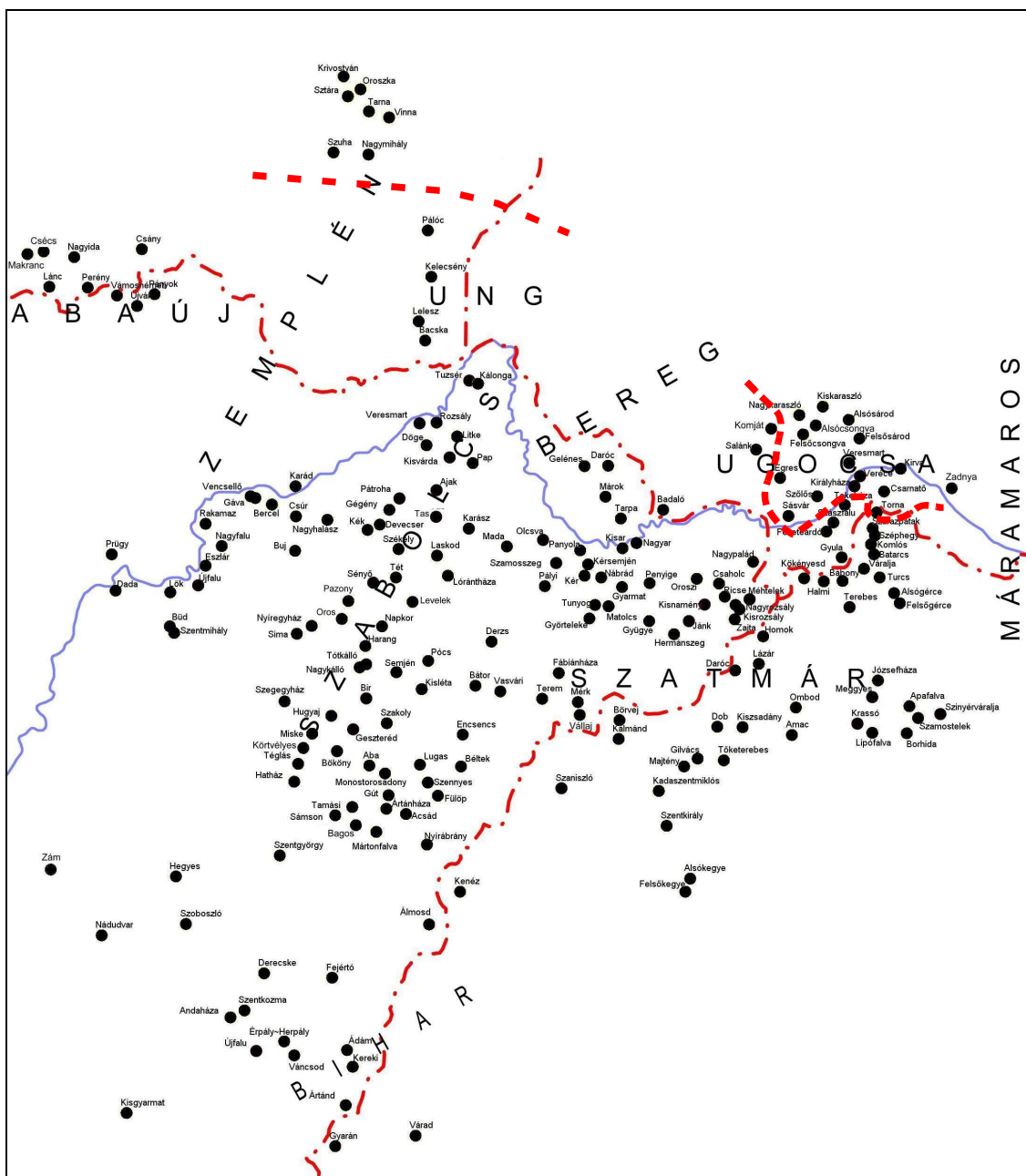
1426–1450: *Alsócsongova* — Relicta *Janue*, jo. (EGY 68); *Alsógérce* — *hwn*, jo. (EGY 69); *Batarcs* — *ÿwan* ~ *Iwan*, jo. (EGY 71); *Gilvács* — *radol*, jo. (EGY 23); *Kirva* — *Danch*, jo. (EGY 84); *Krivostyán* — *Manus Solthez*, jo. (Soltész 1); *Nagymihály* — *Balko*, jo. (EGY 88); *Balko*, jo. (EGY 90); *Bertho mÿkacz*, jo. (Mikaz 1); *Bertho Zeach*, jo. (Zeach 1); *Doncho*, jo. (EGY 93); *Jakochka*, jo. (EGY 91); *Josa Bÿro*, jo. (Bíró 9); *Kristhel Thewtunis*, jo. (LAT 302); *Phÿlek*, jo. (EGY 89); *Oroszka* — *Benko*, jo. (EGY 94); *Charnak*, jo. (EGY 96); *Szászfalu* — *Chebel parws*, jo. (LAT 428); *Tarna* — *Barlas scultetus*, jo. (LAT 454); *Balko*, jo. (EGY 111); *Borycz*, jo. (EGY 114); *Borÿzmikon*, jo. (Mikon 1); *Demko Dwthko*, jo. (Dutkó 1); *Demko bodnar*, jo. (Bodnár 4); *Dempke polgar*, jo. (Polgár); *Hodar Falko*, jo. (Falkó 1); *Hredel*, jo. (EGY 115); *Illÿen*, jo. (EGY 107); *Iriszko farga*, jo. (Sárga 1); *Iwan Baranch*, jo. (Barancs 1); *Iwan Pethronicz*, jo. (Petronics); *Kozthÿan*, jo. (EGY 109); *Phyl*, jo. (EGY 105); *Threwgwz*, jo. (EGY 106); *wazÿl*, jo. (EGY 110); *Zynko*, jo. (EGY 108); *Hÿrefzko filius Julka*, jo. (FIL 105); *Jako filius Dempke*, jo. (FIL 108); *Tekeháza* — Relicta *danch*, jo. (Dancs 3); Relicta *Sÿbarcz*, jo. (EGY 117).

1476–1500: *Szentdamján* — 1479/1757: *Gyor'cha*, jo. (EGY 211); 1479/1757: *Blasko*, jo. (EGY 210); *Turcs* — 1478: *Koztha Roteno*, jo. (LAT 488).

1501–1526: *Kiskaraszló* — 1509: *Boryh Nagh*, jo. (Nagy 45); *Komját* — 1509: *Elekze Zawÿrla*, jo. (Zavirla 1); *Zadnya* — 1513: *Hrycz*, jo. (EGY 222); 1513: *Izok*, jo. (EGY 226); 1513: *Jan*, jo. (EGY 223); 1513: *Jwan*, jo. (EGY 219); 1513: *Jwan*, jo. (EGY 225); 1513: *lwkachko*, jo. (EGY 224); 1513: *Skwther*, jo. (EGY 220); 1513: *wazÿl*, jo. (EGY 221); *Nagykaraszló* — 1509: *Marko Keues*, jo. (Köves 13); *Komját* — 1509: *Zrysko filio eiusdem*, jo. (Borics 3).

A fenti nevek főként olyan településekről származnak, ahol vegyes lakosság mutatható ki vagy már a nyelvhatáron túl helyezkedik el. Érdekes adat Tarnáról *Demko bodnar*, *Dempke polgar* és talán *Iriszko farga*, illetőleg Kiskaraszlóról a *Boryh Nagh* név. Ezekben az esetekben a magyar családnév mellett szláv keresztnévet találunk, melyet mindenképpen az idegen nyelv hatásával magyarázhatunk, mivel maga a környezet is erre utal. Talán a kétnyelvűségnek vagy már a nyelvcsereének a jelei ezek a nevek.

Az adatok összesítése után a térképen bejelöltem a Zemplén és Ugocsa megyét kettészelő vélelmezett nyelvhatárt. További adatok gyűjtése és pontosítása elkerülhetetlen.

32. ábra: Az északkeleti nyelvhatár feltételezett helye

Nemzetiségre csak egy forrásban találunk konkrét utalást. 1446-ban kelt oklevél szerint **Gilvácson** egy lakott magyar jobbágytelek található — amelyben *Georgius Sclauus* lakik — és 5 oláh jobbágytelek, amelyekben a következők, tudniillik az elsőkben *Georgius Sýpos*, másodikban *Ladislaus filius Petri*, a harmadikban *radol*, a negyedikben *Blasius rufus* és az ötödikben *Johannes Kenesius* laktak.¹²⁶ A forrás rögtön egy érdekes

¹²⁶ „In Gelwach vna populosa hungaricalis, Inqua Georgius Sclauus, et quinque Volachalis in quarum scilicet prima Georgius Sýpos, altera Ladislaus filius Petri, tertia radol, quarta Blasius rufus et quinta Johannes Kenesius residerent.” (DL. 13934).

problémát vet fel: azt látjuk, hogy a magyar jobbágytelken Tót György lakik, az egyik oláh telken pedig Sipos György. Az első esetben a megkülönböztető név latin alakja szláv etnikumú személyre utal, a másodikban pedig a magyar családnév ellenére román származást látunk. A magyarázat nem egyszerű: itt is gondolhatunk nyelvi kontaktushatásra, mint az előző példánál, de a forrás értelmezésben rejülő bizonytalanságokkal is számolnunk kell. Nem tudjuk ugyanis biztosan, hogy mit jelent a jobbágytelkek esetében a megkülönböztető jelző, legnyilvánvalóbb magyarázat természetesen az ott élők származására való utalás, a *radol* és a *Johannes Kenesius* nevek ezt sejtetik. (A másik két név latin alakja elrejtí a valódi nyelvi hátteret.)

3. A foglalkozásnevek

A családnevek másik nagy csoportja, a foglalkozásneveké joggal keltette fel a történetkutatók figyelmét (vö. pl. SZABÓ 1954, SZÉKELY 1967), mivel a családnevek kialakulásának idejére, a XIV–XV. századra nézve képet adnak a város, mezőváros, falu gazdasági tevékenységéről és e tevékenység differenciálódásáról (vö. SZABÓ 1976: 230). ÉRSZEGI GÉZA a XV–XVI. század fordulójának neveiről írja: „Feltételezhető, hogy a foglalkozást jelentő vezetéknevvel ellátottak ugyanazt a foglalkozást űzték, amit a nevük jelentett. Ám ez nem jelenti azt, hogy más vezetéknevvel nevezett nem űzhetett a nevéből elütő foglalkozást. Kiindulva feltevésünkből, hogy mesterségét nevében hordja a jobbágy... minden negyedik ember mesterséget jelölő névvel élt” (idézi: FÜLÖP 1997: 85–6). A történészek közül többen a foglalkozásnevek közül elsősorban a kézműiparhoz kapcsolható neveket vizsgálták (pl. MÁLYUSZ 1926, ELEKES 1940, MAKKAI 1943 stb.), mivel e nevek elemzése választ ad arra, hogy mely iparágak önállósultak a legkorábban és milyen mértékben, illetőleg egy-egy vidéket, mezővárost, szabad királyi várost milyen fejlettségi szint jellemzett a középkorban. VINCZE LÁSZLÓ a középkori kézművesség emlékeit személy- és utcanévek segítségével vizsgálta (2003). FÜLÖP LÁSZLÓ a XVII. századi sárvári foglalkozásnevekből vont le gazdaságtörténeti következtetéseket (1997).

Kérdés az, hogy a családnevek mennyire alkalmasak gazdaságtörténeti következtetések levonására. Általános vélekedés, hogy a XV. századra nézve a

kézműipar kibontakozásának feltárásához bizonyos korlátokkal felhasználhatjuk a családneveket (vö. HAJDÚ 2003a: 742), mivel a névviselők ez időben feltehetően még valóban a névben megjelenített mesterséget folytatták, azaz megvolt a konkrét kapcsolat az elnevezett foglalkozása és a neve között. Emellett természetesen — mint láttuk — már e század elejétől számolnunk kell a megkülönböztető nevek öröklődésével is, de még így sem vethető el ez a módszer, hiszen az öröklődés csupán egy-két generációval korábbi állapotot őrzött meg, túlságosan nagy távolságba nem kerülünk a korábbi valóságtól. A nevek öröklődésével a XV. század végére már egyre gyakrabban előfordult az, hogy a nyilvánvalóan kézműves polgárok neve nem tükrözi foglalkozásukat (pl. a budai magyar szabók 1492-es céhlevele szerint Benedictus Zilagy és Matheus Wamossy voltak a céhmesterek).¹²⁷ E bizonytalansági tényezők mellett is egyéb konkrét források (pl. céhjegyzékek, céhlevelek stb.) híján tulajdonképpen a középkor gazdaságtörténetét kutató történészek teljesen a családnevekre vannak utalva (vö. BÁCSKAI 1965: 32). Szerencsés esetben a foglalkozás a név mellett szerepel. BENDA KÁLMÁN a hajdúk neve között a XVI–XVII. században talált olyanokat, akiknek a neve és a foglalkozása is megegyezett (pl. *Dobos Demeter timparista* 'dobos', *Zászlótartó vexil lifer* stb.) (1970: 194).¹²⁸

A magyar családnevek mellett azonban nem szabad elfelejtkeznünk a latin formák forrásértékéről sem. Ugyan az oklevélírók a megkülönböztető nevek megszilárdulásával együtt egyre inkább mellőzték a személynevek latin átírását, de a fennmaradt nagyszámú adat így is sokat elárul egy-egy vidék kézművességének fejlettségéről. A csökkenésre jellemző, hogy míg a XIV. században még számos név latin fordításával találkozhatunk, addig a XV. században már egyre kevesebb, míg a XVI. századra néhány név kivételével (pl. *judex* 'bíró', *litteratus* 'deák') szinte teljesen megszűnik ez a gyakorlat. Mindez a nevek megszilárdulását, azaz a családnevek kialakulását is jelzi. A latin foglalkozásnévi változatok gazdaságtörténeti forrásértékét növeli az a tény, hogy e névforma inkább a névvé válás folyamatának első szakaszában jellemző, amikor még a megkülönböztető ragadványnév nem vált a megnevezett öröklődő családnevévé, szorosabb kapcsolatot feltételez a névviselő foglalkozása és a név között. Éppen ezért a latin neveket

---

¹²⁷ Természetesen a korabeli migrációval is számolnunk kell, nevezetesen az összeírásban szereplő névviselő őse más helyütt üzte foglalkozását, így az nem az utód lakóhelyének kézműipari fejlettségét jelzi.

¹²⁸ Anyagunkban sajnos elenyésző azoknak az adatoknak a mennyisége, melyek nemcsak a neveket, hanem a foglalkozásokat is megőrizték, így ezt a vizsgálati módszert nem tudjuk alkalmazni.

sem nélkülözhetjük akkor, amikor a családnevek motivációit kutatjuk, hiszen pontosan arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi lehetett a névadás alapja, erről pedig ezek a latin „nevek” árulnak el a legtöbbet. Tehát ha egy adózó *Benedictus sartor* néven szerepel a lajstromban, joggal feltételezhetjük, hogy 1449-ben a szabolcsi Litkén élt egy Benedek nevű szabómester, akinek a nevében a foglalkozása jelent meg megkülönböztető, identifikáló jegyként. E névforma családnévi megszilárdulásának kétségtelenül kisebb az esélye, mint a magyar alaknak (*Benedictus zabo*) (vö. Adattár: DL. 81139).

Éppen ezért a latin fordítások a történész számára értékesebbek és megbízhatóbbak a foglalkozások vizsgálatához, mint a magyar alakok, habár tudunk olyan esetekről is, amikor egy név évtizedeken keresztül csak latin formában volt adatolható, mégis átszállt az utódokra, öröklődött (erre l. A történeti magyar családnevek c. fejezetet).

A leggyakoribb latin foglalkozásneveknek általában ismert a jelentésük, a magyar megfelelőjük. Anyagunkban néhány név arra figyelmeztet; nem biztos, hogy a tényleges használatban az a foglalkozásnév él, amire legelőször gondolnánk a latin szó hallatán. Előfordulnak ugyanis olyan esetek, amikor a latin szó magyar változata némileg eltér a leggyakoribb értelmezésektől. Pl. [1445–1448]: *Gallos Judex* > 1449: *Gallus folnag* (Adattár: DL. 81193, DL. 80968); 1468: Stephanus *njwrew* > 1468 u.: Stephanus *Sarthor* (Adattár: DL. 55872. 154. név). Az első esetben ’bíró’-nak, a másodikban ’szabó’-nak értelmeznénk a latin közsztót.

A XV. századot az ipar termelőerőinek növekedése jellemzi, ez nemcsak a kézművesek számának gyarapodásban mérhető le, hanem egyes alapvető iparágak (pl. kovácsmesterség, ruházati ipar) széthasadásában, differenciálódásában is. A kézműipari fejlődés kezdeti fokán — abban az időszakban, amikor a falusi lakosság tagjai közül kitermelődik a bizonyos meghatározott mesterségeket űző réteg — csak a legalapvetőbb iparágak jelentkeznek. Az 1230-as években a pannonhalmi egyház népei között kovácsok, szűcsök, pékek, vargák, tímárok jelentik a kézművességet (LEDERER 1928: 506). XIV. századi névanyagban újabb kézműves foglalkozások is megjelennek: *Asztalnok, Csiszár, Ekegyártó, Fazekas, Háztapasztó, Kardos, Kaszás, Kovács, Ködmönös, Kulcsos, Nyerges, Nyílfaragó, Sütő, Saruvarró, Szekeres, Szitakötő, Takács, Tegzes, Tegezgyártó, Varga, Vértes* stb. (FEHÉRTÓI 1969). A példaanyagban az egyes iparágak szakosodása figyelhető meg. Az általános kép némileg megtévesztő, hiszen

nem tükrözi a falvak és a városok közötti lényeges különbségeket. A falusi ipar a középkor folyamán végig, sőt a későbbi századokban is csak néhány fő iparágat foglal magában. SZÜCS JENŐ szerint 8–10 mesterség (mészáros, molnár, kovács, varga, szabó, takács, tímár, szűcs, ritkábban kádár, bográn, fazekas) képezi „a középkori kézművesség alapvető csomópontjait”, melyeket „a paraszt-kézművesek nagyrészt mellékesen, jobbágygazdaságuk mellett, háziiparszerűen” űznek (1955: 66).

„A mezővárosi kézműipart a falusitól nemcsak az iparosok nagyobb száma, hanem a különböző iparágak arányosabb megoszlása, a szükségleti cikket előállító iparágak nagyobb differenciáltsága [...] is megkülönbözteti” (BÁCSKAI 1965: 43). Amikor a XV. században a kézművesség bizonyos központok (városok, mezővárosok) köré sűrűsödik a piac igényei újabb iparágak kialakulását idézik elő. A polgárosodással nő az igény bizonyos keresleti cikkek, használati tárgyak, szolgáltatások iránt, amely mindenképpen kedvez egyes mesterségek specializálódásának. Pl. a kovácmesterség differenciálódásával késes, kardkovács, csiszár, lakatos, rézműves, patkós, kaszajártó, sőt vasfazék-, kanna- és tügyártó alágak is megjelennek a népesebb és iparilag fejlettebb településeken.

Budán a XV. század elején már 58 különböző iparégról adnak hírt a források, míg Sopronban 1379-ben még csak 32, 1440-ben viszont már 52 iparág van jelen. „A XV. század közepén azonban általában több iparaggal számolhatunk fejlett városainkban, — az előforduló iparágak száma ebben a korszakban több mint hetven.” Ez persze nem jelenti azt, hogy egy adott városban és adott időben az összes iparág egyszerre jelen lenne (SZÜCS 1955: 67).¹²⁹ BÁCSKAI VERA szerint a kézművesek aránya a század folyamán fokozatosan nőtt, a század végére a mezővárosok lakosságának egyötöde iparúzó volt (1965: 35).

Az alábbi táblázatban a különböző kézműves iparágakhoz kapcsolódó mesterségek magyar elnevezését gyűjtöttem össze, hozzájuk rendelve a CsnSz.-ban található, megfelelő foglalkozásnévi eredetű családneveket.¹³⁰

---

¹²⁹ Csak összehasonlításként említjük meg, hogy Nyugaton a XV. század első felében kb. száz ágra hasadt a kézművesipar (Boroszlóban 1403-ban 92, Frankfurtban 1440-ben 106 iparág volt) (SZÜCS 1955: 67. 152. jegyzet).

¹³⁰ A német elnevezésekre l. SZÜCS 1955: 49–51. 114. jegyzet. Ezek mellett az anyagomban előforduló, foglalkozást jelölő latin közneveket is feltüntettem.

A foglalkozás				
Iparágak	magyar neve	megjelenése magyar családnevekben	német neve	latin neve
Vas- és fémipar	<i>ötvös, aranyműves</i>	<i>Ötvös, Poncos?, Aranyas, Aranyász</i>	Goldschmid	aurifaber
	<i>vésnök</i>	—	Graber	
	<i>kovács</i>	<i>Kovács, Vas?, Vasfazékgyártó, Verő?</i>	Schmid	faber
	<i>késes</i>	<i>Késcsináló, Késgyártó, Késmíves, Késes</i>	Messrer	
	<i>kasza-fejszekovács</i>	<i>Kaszajártó, Kasza?, Kaszás?</i>	Hackenschmid	
	<i>kardkovács</i>	<i>Kardverő, Csiszár, Kardos?</i>	Swertfeger	
	<i>fegyverkovács</i>	<i>Csiszár</i>		
	<i>sarkantyúkészítő</i>	<i>Sarkantyúgyártó, Sarkantyús, Sarkantyú</i>	Sparer	calcaripar?
	<i>páncélkészítő</i>	<i>Páncélgyártó, Páncélos?, Páncél?</i>	Panczermacher Platner	
	<i>puskamester, puskaműves</i>	<i>Puskagyártó, Puskás?, Puska?</i>	Puxenmeister	
	<i>íjgyártó</i>	<i>Íjgyártó, Íjvető</i>	Pogner	arcupar
	<i>sisakos</i>	—		
	<i>olvasztó*?</i>	<i>Olvasztó</i>		
	<i>tűgyártó</i>	<i>Tűgyártó, Tőmíves, Tű?</i>	Nadler	
	<i>lakatos</i>	<i>Lakatgyártó, Lakatos, Lakat, Záváros</i>	Schlosser	serator
	<i>bádogos</i>	<i>Bádogos</i>	Klampher	
	<i>réműves</i>	<i>Réműves, Réz?</i>	Kupferschmid	cingulator
	<i>őnedénygyártó</i>	<i>Őnkannagyártó, Ónozó, Ónos, Őnkorsós, Kannagyártó, Kannás?, Kanna?</i>	Zinngiesser	
<i>gyertyatartókészítő</i>	<i>Gyertyás?</i>	Kandler		
Szövőipar	<i>takács</i>	<i>Takács, Szövő</i>	Weber	textor
	<i>posztókészítő</i>	<i>Csapó, Döröckölő, Döröckölős, Kalló, Kallós, Mángoló, Ványolós, Posztós?</i>	Tuchbereitter	lanifex
	<i>posztócsapó</i>	<i>Csapó, Döröckölő, Döröckölős, Kalló, Kallós, Mángoló, Ványolós, Posztós?</i>	Wollschlacher	
	<i>kallós</i>	<i>Csapó, Döröckölő, Döröckölős, Kalló, Kallós, Mángoló, Ványolós, Posztós?</i>	Walcher	
	<i>posztónyíró, -nyírő, -metsző</i>	<i>Posztónyíró, Posztómető, Nyírő?, Posztós?, Posztó?</i>	Scherer	
	<i>kelmefestő</i>	<i>Feketítő</i>	Verber	
	<i>vászonszövő</i>	<i>Vászon?, Gyolcs?</i>	Leinbater	
	<i>vászonfehérítő, posztófehérítő</i>	<i>Vászon?, Gyolcs?</i>	Bleicher	
	<i>kötélverő</i>	<i>Kötélverő, Kötélgyártó, Köteles, Kötél?, Kordás, Korda?</i>	Seiler	
Bőripar	<i>erszénygyártó</i>	<i>Erszénygyártó, Erszényes</i>	Peutler	
	<i>irhatímár</i>	<i>Irhagyártó, Irhás</i>	Ircher	
	<i>nyerges</i>	<i>Nyeregggyártó, Nyerges, Nyereg?</i>	Sattler	sellator
	<i>övkészítő</i>	—	Gurtler	
	<i>szíjgyártó</i>	<i>Szíjgyártó, Szíjas</i>	Ryemer	corrigiator
	<i>tarsolyos</i>	<i>Tassolyos, Tarsoly?</i>	Taschner	
	<i>tímár</i>	<i>Tímár</i>	Ledrer	
Faipar	<i>abroncskészítő</i>	<i>Abroncs?</i>		
	<i>asztalos</i>	<i>Asztalos, Asztalgyártó, Asztal?</i>	Tischler	

	<i>bognár</i>		Wagner	
	<i>esztergályos</i>	<i>Esztergályos, Esztergár, Esztergály, Esztergás, Forgács?</i>	Drexler	
	<i>kádár</i>		Pinter	
	<i>*kocsigyártó</i>	<i>Kocsis?</i>		carpentarius
	<i>szekrénygyártó</i>	<i>Szekrénygyártó, Szekrényműves, Szekrényes, Szekrény?</i>	Schreiner	
Élelmészipar	<i>bábsütő</i>	—	Lezelter	
	<i>hentes</i>	<i>Hentes</i>	Sawslaher	
	<i>lepényes</i>	<i>Lepényes, Lepény</i>		
	<i>mészáros</i>	<i>Kaszab, Mészáros</i>	Fleischhacker	carnifex
	<i>molnár</i>	<i>Molnár, Malmos</i>	Mulner	molendinator
	<i>parasztpék</i>	—	Schwarzbacker, Wechtler	
	<i>pék</i>	<i>Sütő, Pék</i>	Peckh	
	<i>„fehérpék”</i>	—	Weispeckh, müttelpeckh	
	<i>perecsütő</i>	<i>Perecsütő, Pereces, Perc</i>		
	<i>zsemlesütő</i>	<i>Zsemlyesütő, Zsemlye?</i>	Semmler	
Ruházati és szolgáltató ipar	<i>borbély</i>	<i>Borbél, Beretvás, Felcser, Nyírő?</i>	Barbier	barbitonsor
	<i>fördős</i>	<i>Fördős</i>	Pader	
	<i>harisnyakészítő</i>	—	Hosennester	
	<i>hímző*</i>	<i>Hímvarró, Hímes, Hémző, Varró</i>		
	<i>kalapos</i>	—	Heuter	
	<i>kesztyűs</i>	<i>Kesztyűgyártó, Kesztyűs, Kesztyű</i>	Hantschuster	
	<i>mellényszabó</i>	—	Jopner	
	<i>orvos</i>	<i>Orvos</i>		
	<i>paszomántos</i>	—	Schnurer	
	<i>szabó</i>	<i>Varró, Szabó, Nyírő</i>	Schneider	sartor
	<i>foltozó szabó</i>	<i>Szabó, Foltozó</i>	Mentler	
	<i>szűcs</i>	<i>Prémszővő, Perémes, Szűcs</i>	Kürschner	pellifex
	<i>varga</i>	<i>Varga, Csizmadia</i>	Schuster	sutor
	<i>foltozó varga</i>	<i>Foltozó</i>	Rebler	
Építőipar	<i>ács</i>	<i>Ács, Eszerhás, Héjazó, Szerhás, Házfedő</i>	Zimmermann	carpentator
	<i>cserepes, tetőfedő</i>	<i>Cserepes</i>	Decker	
	<i>fazekas</i>	<i>Fazekas, Gerencsér</i>	Hafner	
	<i>festő</i>	<i>Piktor, Képiró</i>	Maler	
	<i>*házkötő</i>	<i>Házkötő, Háztapasztó</i>		
	<i>*hídvető</i>	<i>Hídvető, Hidas?</i>		
	<i>kőfaragó</i>	<i>Kőfaragó, Kővágó</i>	Steinmetz	
	<i>kőműves</i>	<i>Kőműves</i>	Maurer	
	<i>tégglakészítő, -égető</i>	<i>Tégglacsináló, Téglavető, Téglás, Téglá?</i>	Ziegler	
	<i>üveges</i>	<i>Üveges, Üvegjárató</i>	Glaser	
	<i>zsúpos</i>	<i>Zsúpmetező, Zsúpos</i>		

21. Táblázat: A foglalkozások és nevek iparágak szerint

A kimutatható iparágak száma egyes iparcsoportokon belül: fém- és vasipar: 19, szövőipar: 9, bőripar: 7, faipar: 7, élelmezési ipar: 10, ruházati ipar: 10, építőipar: 11, egyéb iparszerű foglalkozás: 5–10 (pl. gyertyaöntő, viaszöntő, olajütő, borsütő, serfőző stb.). A fenti táblázatba kérdőjellel bekerültek olyan családnevek, amelyek nem jelzik egyértelműen a tevékenységet, de a szavak jelentéséből kikövetkeztethető a foglalkozásnévi használat is (pl. *Poncos*, *Páncélos*, *Kaszás* stb.). Hasonlóan bizonytalanok azok a nevek, amelyek a foglalkozás tárgyára, eszközére, alanyára, eredményére utalnak (pl. *Vas*, *Zsemlye*, *Tégla*, *Forgács* stb.). Azonban mindenképpen van alapja annak a feltételezésnek, hogy foglalkozásnevek keletkeztek a foglalkozás jellemző tárgya, eszköze, eredménye nevéből is. A mai ragadványnevek mellett néhány konkrét történeti adat is szolgáltat némi támpontot erre nézve: 1330: *Petri carnificis dicti Wkur* (A. II: 477), 1373: *Petri carnificis dicti Kolbaz* (Oklsz.).

Anyagunkban 195 különböző foglalkozásnevet találunk. Az alábbi nevek között olyanok is vannak, amelyek fenti kritérium alapján kerültek a felsorolásba: *Ács*, *Arany*, *Aranyas*, *Arató*, *Aszalós*, *Asztalgyártó*, *Bacsa*, *Bacsó*, *Bakó*, *Bányás*, *Bányász*, *Bárányos*, *Barmos*, *Béres*, *Bérgyűjtő*, *Bika*, *Bivaly?*, *Bodnár*, *Bojtár*, *Borbély*, *Bordakötő*, *Bordás*, *Borjas*, *Borjú*, *Borotvás*, *Borsó*, *Borsos*, *Borsütő*, *Botos*, *Búzás*, *Compó*, *Cövek*, *Csalános*, *Csaplár*, *Csapó*, *Csebel*, *Csengető*, *Cserepes*, *Cseres*, *Csíkárus*, *Csíkos*, *Csiszár*, *Csókás*, *Csónakos*, *Csuka*, *Csukás*, *Csupros*, *Dajka*, *Darvas*, *Deák*, *Dékán*, *Dinnyés*, *Diós*, *Disznós*, *Dolgos*, *Égető*, *Ekegyártó*, *Esztergár*, *Faggyas*, *Falu*, *Faragó*, *Favágó*, *Fazekas*, *Fónagy*, *Fonó*, *Főző*, *Futamodt*, *Futás*, *Futó*, *Fűr ?*, *Fürdő*, *Garda*, *Gombás*, *Gombos*, *Gorzsás?*, *Guba*, *Gubás*, *Gyékényes*, *Gyöngyös*, *Gyűrűs*, *Halász*, *Hámos*, *Hántó*, *Hányó*, *Harang*, *Harangozó*, *Harcsa*, *Hárfás?*, *Ház*, *Hegedűs*, *Hidas*, *Hód?*, *Hódos*, *Hozó?*, *Hőgyes*, *Hölgy*, *Huszár*, *Ihász*, *Íjgyártó*, *Ispán*, *Jármos*, *Jeges*, *Juhász*, *Juhos*, *Kádár*, *Kalapács*, *Kallós*, *Kalmár*, *Kántor*, *Kárász*, *Kardos*, *Kása*, *Kaska*, *Kasos*, *Kasza*, *Kaszás*, *Katona*, *Kecske*, *Kecskés*, *Kemencés*, *Kender*, *Kenderes*, *Kenéz?*, *Kengyel*, *Kepes ~ Képes*, *Képiró*, *Kerecset*, *Kerekes*, *Keszeg*, *Kintornás*, *Kolbász*, *Kolya*, *Kondító*, *Koponyás*, *Korcsolyás*, *Kosár*, *Kovács*, *Ködmönös*, *Kőműves*, *Köteles*, *Kötélszaggató*, *Kötélverő*, *Köves*, *Kulcsár*, *Kutas*, *Kürtös*, *Lakatgyártó*, *Lánc*, *Láncos*, *Láncsás*, *Lantos*, *Lencse*, *Lencsés*, *Lisztes*, *Lovász*, *Madaras*, *Madarász*, *Madzagfűző*, *Major*, *Makkos*, *Malmos*, *Méhes*, *Méhész*, *Mérő*, *Mester*,

Mészáros, Molnár, Mónus, Móré, Nád, Nádvágó, Néző, Nyerges, Nyilas, Nyíró, Nyúzó, Olajos, Olvasztó, Öklelő, Ökör, Pajzsos, Palotás, Páncél, Pásztor, Patkós, Pattantyús, Peres, Pogácsás, Puska, Rákos, Ravaszos, Révész, Rizsthordó, Rostás, Rozsos.

Ritka foglalkozásnevek között említést érdemel az aranyműves mesterség. Egyetlen képviselője anyagunkban az 1460–1480 között keletkezett leleszi összeírásban szereplő *Petrus aurifaber*, akinek latin formában megjelenő neve a foglalkozás végzésére és végzőjére egyértelműen utal. Nem lehet véletlen, hogy a név éppen Leleszhez kapcsolódik, hiszen — tudjuk — a Szent Kereszt tiszteletére szentelt premontrei konvent éppen ezekben az években élte virágkorát. Nyilvánvalóan szükség volt az ötvös munkájára is a konvent új, mívés kegytárgyakkal való felszereléséhez.

Érdemes kiemelni a *Füldős* nevet. Az orvosi mesterséget a borbélyok és a füldősök látták el a XV. században.¹³¹ A XV. században a vizsgált területen Semjénben találunk ilyen nevű személyt.

---

¹³¹ A század második felében az orvos is megjelenik a városokban, 1456-ban Magyarlin János ajánlkozik Bártfára (SZŰCS 1955: 82. 229. jegyzet). Vö. CsnSz. *Orvos* (1424).

4. Történeti demográfiai kérdések

1. A névanyag történeti vonatkozásainak sorában utolsóként említjük a történeti demográfiai szempontot, mivel a lakosság számának meghatározása egy adott korszakban nem annyira a konkrét névanyag belső jellemvonásaihoz kapcsolódó kutatási terület. A történeti demográfia módszerei felhasználásával az összeírásokban szereplő családfők számából következtetni lehet az adott település lakosságára. Mindez azonban korántsem egyszerű feladat. A történészek szerint a középkori demográfia megírása azért nagyon nehéz, mert a korban nincsenek népesség-összeírások, még kevésbé népszámlálások. Leginkább adóösszeírások állnak rendelkezésünkre, ezek viszont csak az adózókat tüntetik fel, emellett sokszor hiányosak is. Ehhez járul hozzá a középkori magyar források jelentős részének megsemmisülése is (vö. ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998: 277).

2. Egyetlen olyan forrás maradt fenn, amely 1494–1495-ből a királyi adó összesítését — 14 megye kivételével — megyénként tartalmazza. Ennek segítségével próbáltak meg többben Magyarország XV. század végi teljes népességszámára következtetni (FÜGEDI 1992, SZABÓ 1963, 1971, KUBINYI 1996). A módszer szerint, ha megállapítható az egy adóegységre számítható személyek száma, akkor ez alapján ki lehet számítani az ország jobbágylakosságának a számát is. A leginkább elfogadott álláspont SZABÓ ISTVÁNÉ volt, aki az összlakosságot 3,5–4 millióra becsülte (1963: 97–8). Mivel az adót nem portánként, hanem háztartásonként (vö. füstadó) vetették ki, ezért elvileg felével csökkentendő a jobbágyok száma. FÜGEDI ERIK ez alapján már csak 2 millió 239 ezer fővel számolt (1992: 41). A történeti demográfia gyakorlata szerint a háztartási szorzószám (koefficiens) általában öt; ennyivel kell az összeírásban szereplő adózó családfők (háztartások) számát megszorozni ahhoz, hogy megkapjuk egy település lélekszámát, de egyes vélemények szerint ennél többel, 6,2 fővel lehet számítani az átlagosan egy háztartásra jutó személyek számát (vö. ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998: 279).¹³² Ez alapján a legutolsó számítás szerint Magyarország lakossága a XV. század végén Szlavóniával együtt 2,9 millió–3,3 millió fő között lehetett (KUBINYI 1996: 154). Ebből a nemesség száma maximálisan 5%-ot tett ki, a polgárságé kb. 3,8%-ot, a mezővárosi lakosságé pedig 13–14,5%-ot (ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998: 279).

¹³² A XVI. századból fennmaradt három olyan összeírás, amely feltünteti egy település összes lakóját (vö. KUBINYI 1996: 139), ez alapján módosították a kutatók a szorzószámot 6,3-ra, de minimálisan is legalább 6,2-vel kell számolnunk. Bártfa 1428–1523 közötti részletes adatai alapján is az egy házra jutók száma 5,5 és 6,3 fő között volt (vö. FÜGEDI 1992: 50).

3. Északkelet-Magyarország megyéi a ritkábban lakott területek közé tartoztak: 5–9 fő/km² népsűrűségű volt Szabolcs, Zemplén, Ung és Bereg megye, 9–12 fő/km² Szatmár, Ugocsa és Bihar, Abaúj vármegye pedig 12–15 fő/km² átlagsűrűségű, Máramaros vármegyében az arány viszont 5 fő/km² alatt volt (ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998: 278). KUBINYI az említett Ernuszt-féle számadáskönyv alapján megyénként meghatározta a lakosság számot, Északkelet-Magyarország adatait ez alapján közöljük (vö. 1996: 157–8). A táblázat szerint a XV. század végén területünkön 300 ezer fő körüli lakossággal számolhatunk (l. 22. Táblázat).

<i>Északkeleti megyék</i>	Minimális népesség	Maximális népesség
Szabolcs	39525	44915
Szatmár	59805	67960
Ugocsa	12325	14005
Máramaros	16515	18765
Bereg	24330	27650
Ung	22515	25585
Zemplén	52335	59470
Közép-Szolnok	23425	26620
Kraszna	7405	8415
Összesen:	258180	293385

22. Táblázat: Az északkeleti megyék lakossága 1494–1495-ben

4. Mindeddig az országos népességszámra vonatkozó következtetéseket összesített adatokat tartalmazó források segítségével próbáltuk meghatározni, de nem foglalkoztunk egy-egy település lélekszámának megadásával. A továbbiakban arra próbálunk válaszolni, hogy milyen szempontok figyelembe vételével lehet egy falu kései középkori lélekszámát megállapítani, ehhez a Várdai-uradalom falvainak példáit hívjuk segítségül.

Az adóösszeírások alapján történő számításoknak legalább két korlátozó tényezőt kell szem előtt tartani: (1) egyrészt az adóösszeírásokba, így az urbáriumokba is csak az adózó családfők kerülnek be, így sem az idősek, sem a gyerekek, sem a házastársak nem szerepelnek a forrásokban. Mivel egy család (háztartás) lélekszámát csak becsülni tudjuk a korszakban, ezért erre általános szorzószámot, koefficiens (6,2) kell alkalmaznunk; (2) másrészt nem minden adózó családfő került be az összeírásokba, így a népességszám kalkulációjakor ezt is szükséges szem előtt tartanunk.

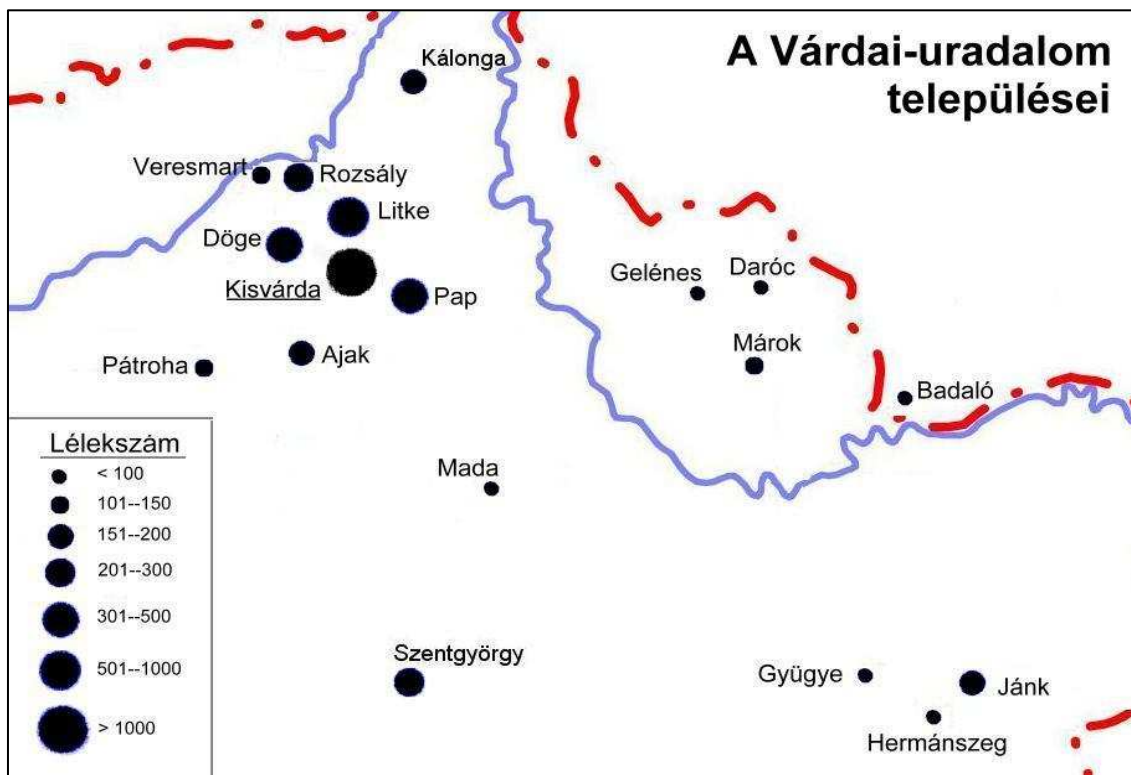
Ez utóbbi esetet jól példázzák **Döge** különböző időből fennmaradt öröklődő családnevei. A 23. táblázat mutatja, hogy az x-szel jelölt esetekben (zárójelben az adott nevet viselők száma), hogy a XVI. század első negyedében három család (*Barta*, *Dögei*, *Katona*) nem jelenik meg a forrásokban, viszont a század közepén ismét felbukkannak. Nagyon kevés annak a valószínűsége, hogy közben más településre költöztek volna, majd ismét

visszatelepedtek eredeti lakóhelyükre, ezért a népességszám meghatározásakor esetükben is legalább minimálisan egy-egy család jelenlétével kell számolnunk. Hasonló a helyzet a Császár, Nagy és Tót családdal a XVI. század közepén.

XV. sz. közepe	XVI. sz. 1. negyede	1560	1621
Abonyi	Abonyi		
Barta (1)	x	Barta (1)	
Bátor	Bátor	Bátor	
Berec	Bereck		
Bogdányi	Bogdányi		
Bolti	Bolti		
Császár (1)	Császár (1)	x	Császár (3)
Dögei (2)	x	Dögei (2)	
Katona (1)	x	Katona (1)	
[Lukács]	Lukács	Lukács	
Mándoki	Mándoki	Mándoki	Mándoki
[Nagy] (2)	Nagy (1)	x	Nagy (1)
Pásztor	Pásztor	Pásztor	
Pokol	Pokol		
Szolnok	Szolnok	Szolnok	Szolnok
Tót (6)	Tót (1)	x	Tót (1)
Vince	Vince	Vince	Vince

23. Táblázat: Döge öröklődő családnevei

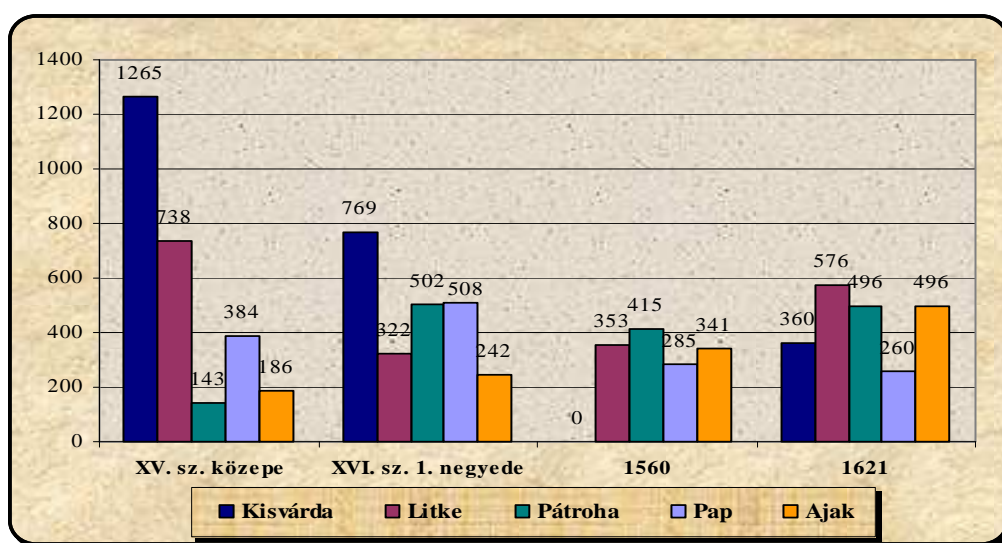
5. Anyagunkban a legjobban adatolt falvak a Várdai-uradalomhoz tartoztak. Az ott élő lakosság számának a megállapítása és annak változása a források tükrében jól követhető.

33. ábra: A Várdai-uradalom települései és lakossága a XV. század közepén

Már a század közepén az uradalom központja kiemelkedett. Ez érthető, hiszen tudjuk, hogy a XV. század második fele a mezőváros konjunktúrájának időszaka volt. A birtokos család tagjai Mátyás udvarában töltöttek be fontos tisztségeket, Várdai István kalocsai érsekként és kancellárként a kor egyik legbefolyásosabb embere volt. A kisvárdai várkastély munkálatai is ekkor fejeződtek be, mely nagyban elősegítette a központ jelentőségének növekedését. Nem meglepő tehát, hogy a mezőváros lakossága már ekkor elérte, sőt meghaladta az ezret.

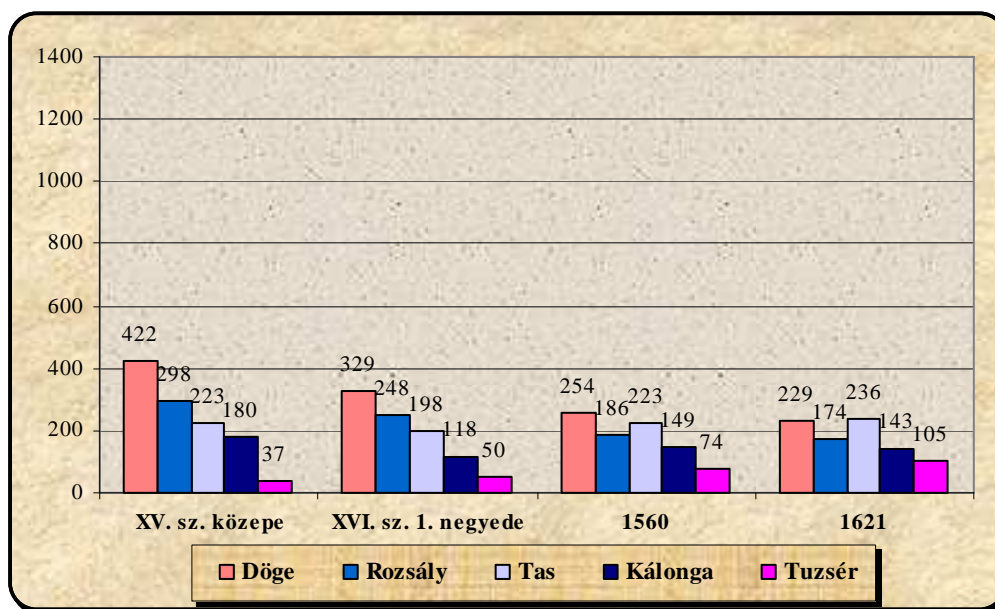
A mezővárosok kialakulásának fő szakasza a XIV. század derekától a XV. század közepéig tartott. Ez idő alatt körülbelül 800 mezőváros alakult ki, számuk ezután jelentősen már nem változott. Előfordult, hogy egy-egy nagyobb mezőváros 20–30 falu lakosságával is felért (SZABÓ 1971: 196–7). BÁCSKAI VERA számításai szerint a XV. századi mezővárosok átlagnépessége 500 fő körüli volt, az ezer főnél nagyobb népeséggel bíró helységek száma igen csekély volt (1965: 28). Kisvárda lakosságszáma 1200 körül mozgott a század közepén, háztartásainak száma pedig 204 volt.¹³³ Az viszont meglepő, hogy a központ közvetlen szomszédságában is népes településeket találunk: Litke lélekszáma meghaladta a 700-at, Döge 422, Pap 384 lakossal bírt, még a XVII. század folyamán pusztává lett Rozsálynak is 300 lakosa volt ekkortájt. A beregi és szatmári falvak jóval kisebb népességszámot mutatnak. Itt kell azonban megemlítenünk azt, hogy a földesúri összeírások esetében sokszor kétséges marad, hogy az egész falu vagy annak csak egy része jelenik meg a forrásban (vö. SZABÓ 1971: 194). Másrésztől problémát jelent, hogy nem ismerjük a zsellérek számát, ha nincsenek benne az összeírásban, akkor felfelé, ha viszont a telkes jobbágyok között rejtőzködnek, akkor ez lefelé módosítaná számításunkat.

34. ábra: A Várdai-uradalom központjának és népesebb településeinek lélekszáma

¹³³ Békés megye két mezővárosában 1525-ben 412 háztartást írtak össze (SZABÓ 1971: 197. 706. jegyzet).

6. A mellékelt ábrák az uradalom településeinek lélekszámbeli változását mutatják be a XV. század közepe és 1621 közötti időszakban. A központ, Kisvárdra a korábbi felemelkedés után a XVI. század elején nagyarányú visszaesést mutat. Még ha tudjuk is, hogy ezekbe az összeírásokba nem mindenki került bele az adófizetők közül sem, akkor is számolnunk kell valamilyen mértékű regresszióval. Az 1560-as dézsmajegyzékből sajnálatos módon kimaradt a település adófizető lakossága, melynek okát talán az erdélyi és a Ferdinándhoz hű csapatok (1558 után) várért folyó küzdelmében kereshetjük (vö. N. FODOR 2002: 10). Az azonban mindenképpen meglepő, hogy az 1621-es dézsmajegyzékben a környező falvak közül háromban (Ajak, Litke, Pátroha) több adófizetőt írtak össze, mint a járás központjában. Az egzakt magyarázathoz és az okok kiderítéséhez további vizsgálatok szükségesek.

35. ábra: A Kisvárdai járás néhány településének lélekszáma

Szabolcs vármegye északi részén fekvő, 300 fő alatti települések népessége — az adatok tanúsága szerint — enyhén csökkenő tendenciát mutat. Ez alól csak Tuzsér kivétel, ahol két évszázad alatt jelentősen nőtt a lakosság száma. SZABÓ ISTVÁN szerint a 300–400 lelkes települések ritkaság számba mentek a középkori Magyarországon. 1401 és 1526 közötti időszakban átlagosan mindössze 17,3 háztartással, 86 fővel lehet számolni falvanként (SZABÓ 1971: 189). Szabolcs megye északi szegletében — úgy tűnik — több nagy lélekszámú település feküdt egymás közelében.

7. Korábban többször is említettük, hogy „a forrásadatainkban feltáruló családfő-, vagyis háztartásszámok nem szükségképpen ölelik fel teljesen az egész falut”. Az összeírásokban ugyanis a falvaknak főként a földesúri hatalom alatt lévő jobbágyrétege kerül elénk. Így nem vehetők számba az adóktól nem érintett elemek, így a nemesek, papok, zsidók, cselédek, pásztorok, majorsági népek, „sőt legtöbbször a jobbágytársadalomnak a XIV–XV. századokban már kialakulóban lévő s a XV–XVI. századokban a teljes jobbágyokhoz képest már 20–30 százalékot is kitevő zsellérréteg” sem (SZABÓ 1971: 190). A zsellérek csak ritkán kerültek bele az összeírásokba, mivel — a jobbágytelket bérlők kivételével — nem voltak adófizetésre kötelezettek (vö. SZABÓ 1963: 79), így számuk meghatározása nehézségekbe ütközik. SZABÓ ISTVÁN a fenti arányokat XVI. századi adatok — köztük az anyagunkban is szereplő 1521-es összeírás (vö. Adattár 251–7) — alapján számította ki. A kérdés az, hogy korábbi időszakra is visszavetíthető-e ez az arány.

A Kállay család levéltárában a DL. 55872. jelzet alatt eredetiben fennmaradt két füzet, melyekben egy-egy, különböző kézzel írt névjegyzéket találunk, az egyik 1468-ban készült, a másik dátum nélküli, valószínűleg néhány évvel később keletkezett (vö. Adattár 113–120, l. még N. FODOR 2005).

Az összeírások Kállay János egyik birtokának — minden bizonnyal Semjénnek — a lakóit sorolják fel. A mezőváros a XV. század második felében élte virágkorát, 1471-ben említik először oppidumként. A kutatók a lakosok számát 400–500-ra becsülték ebben az időben (NÉMETH 2000: 33, 42), de a névsorok alapján ennél biztosan többen éltek itt.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mindkét összeírás nevei ugyanabban a sorrendben követik egymást, így a jobbágytelkek jól elkülöníthetőek egymástól. (Az összevetés az Adattár 113–120 lapjain található.) Az első füzetben minden nevet az *Item* 'továbbá' vagy az *Ibidem* 'ugyanott' jelentésű latin szó vezet be, a másodikban kizárólag az *Item* található. Az első esetben az *Item* külön portát, jobbágytelket vezet be, az *Ibidem* pedig az ugyanott (ugyanazon a jobbágyportán) lakókat, tehát minden bizonnyal a zselléreket jelöli. A második összeírás csak a jobbágytelekkel bírókat említi, a zselléreket már nem sorolja fel.

Az első összeírásban néhányszor előfordul, hogy az összeíró nem ismeri az ott lakó nevét. *Petrus dorombol* név (38.) után azt írja: *Item ibidem vidua quedam* 'továbbá ugyanott egy bizonyos özvegy', ugyanezt találjuk a *Johannis Simonis* neve (124.) után

is. *Relicta Laurencii parlag* (132) jobbágytelkén két özvegyet (*Ibidem due vidue*), *relicta Andree teriek-én* (179.) egyet (*Ibidem vidua*) említenek, *Thomas Kirthews* (246.) portáján pedig ott lakott az apósa is (*Ibidem Socer ipsius*). Minden „névtelen” eset *Ibidem* alatt áll. A jobbágytelken lakó más jogállású személyek neve kevésbé volt fontos az összeíró számára. Már ebből is joggal gondolhatnánk arra, hogy e nevek alatt zselléreket kell sejtenuünk, de erről meggyőz minket maga az összeírás, két esetben ugyanis csupán az *Ibidem inquilinus* ’ugyanott zsellér’ megjelölés szerepel.

Az első lajstrom 254, a második 175 nevet tartalmaz, a két listát egybevetve összesen 267 személy nevet kapjuk. Az első lajstrom nevei között 184 telkes jobbágy és 70 zsellér szerepel, ez utóbbiak a teljes összeírt lakosság 27,5%-át teszik ki, így tehát SZABÓ ISTVÁN fent említett becsléséhez közel eső értéket kaptunk a XV. század második felében is. Ha csupán a második összeírás állna rendelkezésünkre, akkor az ötös (vagy a 6,2-es) szorzóval csak a telkes jobbágyok és családtagjaik számát kapnánk meg (875–1085 fő), a zsellérek egyáltalán nem jelennének meg a település lakosai között.

[SEMJÉN]	1468			1468 u.		
	Háztartás	Lélekszám		Háztartás	Lélekszám	
		Min. (5)	Max. (6,2)		Min. (5)	Max. (6,2)
<i>Telkes jobbágyok</i>	184	920	1141	175	875	1085
<i>Zsellérek</i>	70	350	434			
<i>Összesen</i>	254	1270	1575	175	875	1085

24. Táblázat: Semjén XV. századi lélekszám-kalkulációja 1.

Kérdés az, hogy indokolt-e minden esetben az ötös (vagy 6,2-es) szorzót alkalmazni. Ez azt eredményezheti, hogy Domokosi György (146.) telkén egyidőben 35-en (43-an) lagnának, mivel rajta kívül még 6 zsellért nevez meg az összeírás.

146. Item Georgius Dominici

147. Ibidem Matheus varga

148. Ibidem Thomas varga

149. Ibidem Dionisius weg

150. Ibidem Relicta Elena kowach

151. Ibidem anus Fewzew

152. Ibidem Relicta Martini parwi

Nem minden felsorolt személy családi állapotát ismerjük. A két özvegy biztosan családos volt, de hogy hány gyereket neveltek, arról nem szól a forrás. Varga Mátyás és Tamás feltehetően testvérek, családtagjaik száma azonban ismeretlen. SZABÓ ISTVÁN is megkérdőjelezi a zsellérek esetében az 5-ös koefficiens alkalmazását, azzal az indokkal, hogy „az úri udvarok és paraszti porták cseléd- és szolgaszemélyei a zsellércsaládokból kerülhettek ki. [...] Így számításainkban az ilyen személyek kétszeres felvételének

hibaforrása állhat elő”, ettől függetlenül nem tartja szükségesnek egy önkényesnek minősülő megkülönböztetés mérlegelését (SZABÓ 1963: 92, 1. még FÜGEDI 1992: 40–1).

KUBINYI viszont különbséget tesz a házas zsellérek és házatlanok között, az előbbiek esetében szerinte elfogadhatónak látszik a Szabó-féle ötös koefficiens alkalmazása, „a házatlan zselléreknél azonban ez is magas, itt 3,5-el (!) számolunk” (KUBINYI 1996: 146).

A fenti összeírás esetében sajnos még azt sem tudjuk, hogy a felsorolt 184 háztulajdonos mindegyike jobbágy volt-e, vagy esetleg van köztük házas zsellér is, ezért az alábbi táblázatban mindkét koefficienset alkalmazzuk. (Bár a másik összeírás ismeretében valószínűbbnek tartjuk, hogy telkes jobbágyokról van szó.) A másnál lakó házatlan zsellérek száma viszont egyértelmű (70 fő). Kubinyi számítási módszerét követve, ők családjukkal együtt 245 főt tesznek ki. Ha ehhez hozzáadjuk a telkes jobbágyok (v. házas zsellérek) és családjaik összlétszámát, akkor 1165–1386 közötti lélekszámot kapunk, a különbség az eltérő szorzószámból adódik.

[SEM.JÉN]	1468			1468 u.		
	Háztartás	Lélekszám		Háztartás	Lélekszám	
		Min. (5)	Max. (6,2)		Min. (5)	Max. (6,2)
<i>Telkes jobbágyok</i>	72,5% → 184	920	1141	70% → 175	875	1085
<i>Zsellérek (3,5)</i>	27,5% → 70	245	245	30% → 75	263	263
<i>Összesen</i>	254	1165	1386	250	1138	1348

25. Táblázat: Semjén XV. századi lélekszám-kalkulációja 2.

Látható, hogy korábbi számításaink túlzottak voltak, de a mostani eredmények még mindig lényegesen magasabbak, mint a második összeírás korábbi kalkulációi (875–1085). Ezért nyilvánvalóan a mostani és az ehhez hasonló esetekben mindenképpen számolnunk kell a zsellérek jelenlétével is, hiszen enélkül téves adatokat kapnánk. Ha nem ismernénk az első összeírás adatait, akkor a következő számítást kellene elvégeznünk. A 175 telkes jobbágy (vagy házas zsellér) vélhetően az összlakosság 70%-át teszi ki, ezért 30%, azaz 75 házatlan zsellér-háztartással kell számolnunk, így a településen összesen 250 háztartás lehetett. Zsellérek családtagjaikkal együtt 263 főt tesznek ki, míg a telkes jobbágyok (és/vagy házas zsellérek) száma 875–1085 közötti lesz, így összesen 1138–1348 fő közötti számot kapunk. A második összeírás számításai csak 30–40 fővel mutatnak kevesebbet az elsőhöz képest, amely egyrészt elenyészőnek mondható, másrészt a telkes jobbágyok számának csökkenésével (–9 fő) is magyarázható.

A bemutatott bizonytalanságok mellett is leszögezhetjük azt, hogy a portális összeírásokban szereplő személyek száma egy település lakosainak csak alsó értékét jelentheti, a háztartások (ezzel együtt a lakosság) száma ténylegesen körülbelül egyharmaddal nagyobb lehetett.

Zárszó

Elsődleges célként azt fogalmaztam meg, hogy megkísérlem bemutatni azokat a vizsgálati lehetőségeket, amelyeket a kései ómagyar kori személynevek magukban hordoznak. Az alapkérdést úgy is feltehetjük volna (Fodor István népszerű alaplírájának címét parafrázálva): „Mire jó a személynévkutatás? Mire jók a személynevek?”. A célom az volt, hogy az általam gyűjtött nagy mennyiségű személynévanyag segítségével minél több szempontból próbáljak következtetéseket levonni a kései ómagyar kor nyelvi és egyéb viszonyaira nézve. Tudatában vagyok annak, hogy az itt megjelenített vizsgálati szempontok nem teljesek (nem is lehetnek azok), hiszen felmerülhetnek olyan kérdések, amelyek vagy elkerülték a figyelmemet vagy a terjedelem és az idő szűkössége miatt nem jelenhettek meg a dolgozatban.

Természetesen nem pusztán a vizsgálati szempontok bemutatása volt a célom, hanem igyekeztem minden megközelítéshez újabb adalékokkal, újabb eredményekkel szolgálni abban a reményben, hogy egy apró észrevétel, mozzanat, részeredmény vagy adat hozzájárul a tudomány, szűkebben a névkutatás eredményeinek, ismeretanyagának bővítéséhez.